

ՀԱՆԴԻՍ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍԱՀԱՆԴԻՍ Ի ՓԻԼԱԴԵԼՓԻՍ.

Աբուլքիլ (Schuylkill) և Տելաուէր (Delaware) գետոց խառնուրդին վերայ կանգնեց Ռաիլէմ Բէն, յամին 1682, փրկագելփիա կամ Ֆիլատելփիա քաղաքն, որ հիմա երկրորդ է մեծութեամբ և բազմամարդութեամբ, ու առջին՝ վայելչութեամբ Ամերիկոյ Միացեալ-Նահանգաց քաղաքացը մէջ : Մեզմէ հարիւր տարի առաջ բնակչաց թիւն էր 28042 հոգի, հիմա ունի 140000 տուն և 825504 բնակիչ : Աշխարհիս գլխաւոր քաղաքաց հետ բաղդատելով, Ֆիլատելփիա աւելի շատ տուն ունի համեմատութեամբ բնակչաց թուոյն. վասն զի իւրաքանչիւր որ, հարուստ կամ աղքատ, իր յատուկ բնակարանն ունի :

Աշխարհահամարն, որ 1870 թուականին կատարուեցաւ, քաղաքին և արուարձանաց մէջ գտնուած գործարաններուն նկատմամբ հետեւեալ թիւերը տուաւ : Գործարանքն էին 8579 թուով, որոնք հազար միլիոն ֆունգէն աւելի գրամազուլի մը կը ներկայացունէին. գործածուած հում նիւթոց գինն արծիր էր 966 միլիոն ֆունգ, և արտադրուած նիւթոց գինն՝ 1695 միլիոն ֆունգ : Գործաւորքն 100661 թուով, ի բաց առեալ 40760 կանայք և 11129 տղայք, ընդունել էին աւուրչէք 335 միլիոն ֆունգ : Կային 2177

չարժիչ մեքենայք, որոնք կը ներկայացունէին 57305 ձիու ոյժ :

Փառաւորնաւահանգիստ մ'ունի Տելաուէրի վրայ, որ շատ բանուկ է և ուղղակի հաղորդակցութիւն ունի Լիվըրբուլի հետ բազմաթիւ շոգենաւներով, որոնք շինուած են նոյն գետոյն ափանցը վրայ կանգնուած գործարաններուն մէջ :

Ֆիլատելփիա 1873 թուականին ունէր 1450 քիլոմէդր հասարակաց ճամբայ, որուն կիսէն աւելին քարայտաւ է և կաղով լուսաւորուած : Քաղաքին մէջի երկաթուղիք և դրաւուռէք 372 քիլոմէդր երկայնութիւն ունին, և 1874 թուականին փոխադրեր են 75,508335 ճամբորդ, և տուեր են 25 միլիոն ֆրանգէն աւելի մուտք :

Եկեղեցեաց ու աղօթատեղեաց թիւն է 400, և հասարակաց դպրոցներուն՝ 439, առանց համբելու կրթութեանց բազմաթիւ առանձնական տեղուանքք. քաղաքային (municipal) դպրատունները տարին 100000 աշակերտէն աւելի կ'ընդունին և 7 միլիոն ֆունգ ծախք կու տան :

Իսկ առողջապահութեան կողմանէ Ֆիլատելփիա շատ նշանաւոր է իր գեղեցիկ կլիմային համար, ուր մուռելութիւնն աւելի նուազ է քան թէ աշխարհիս ուրիշ մեծ քաղաքաց շատերուն

մէջ, Հետաքրքրութեան համար դնենք հօս մեռելութե պայտօնական թիւերն համեմատաբար 1873 թուականին .

Թիւ 4-եւեց : Առ 1000 բաժնի :

Լոնտրա	74792	22.3
Բարիզ	42531	23.2
Պրիւքսէլ	4544	24.8
Պեռլին	29954	30.6
Վեննա	19809	32.7
Հռոմ	7152	29.3
Դուրին	5537	24.8
Կալկաթա	11782	25.3
Պոմպայի	15617	24.1
Նիւ-Եոք	28490	27.9
Ֆիլատելֆիա	16736	20.29

Ֆերմընդ փակարանն (Fairmount-Park) որ Ֆիլատելֆիայ հիւսիսային աւերմտեան կողմը կ'ընկնայ, 1100 հեկտար տարածութիւն ունի . և մինչև հիւսիս արժերէ քաղաքին 30 միլիոն ֆունտ գէն աւելի, և տարուէ տարի անբաւ դրամ կը ծախուի անոր պահպանութեան համար : Մէջէն կ'անցնի Արուլքիլ գետն, որուն առ 'ի չեղ ավիւնըը շատ գեղեցիկ տեսարաններ կը ներկայացունեն : Այս փակարանին մէջ կանգնուած է Արուեստահանդիսին շէնքը գետոյն երեսնէ 30 մէզր բարձր տափարակի մը վրայ, ուստի մէկ նալուածքով ամբողջ քաղաքն իր շրջագայիւր կը տեսնուի : Ֆիլատելֆիայ գլխաւոր փողոցներէն մէկն (Girard Avenue), որ 30 մէզր լայնութիւն ունի, քաղաքին կեդրոնէն շիտակ կը հանէ Արուեստահանդիսին գլխաւոր շէնքին մէջ, անցնելով Արուլքիլ գետն երկաթէ կամրջով, որ մասնաւորապէս շինուած է Արուեստահանդէսը գիրաւ մանելու համար, և արժեր է 7 1/2 միլիոն ֆո :

Այս մեծ Արուեստահանդիսին հարկաւոր ծախքը հայթայթելու համար վաճառականական ընկերութիւն մը կ'ազմուեցաւ, յիտուն միլիոն ֆունտ գրամագլխով, բաժանորդութիւն բաժնուած 125 ֆունտ գ իւրաքանչիւրը, առանց ուղղակի մասնակցելու Տէրու-

թեան : Սակայն չէր կրնար բոլորովին օտար մնալ Տէրութիւնն այսպիսի գործաւորութեան մը մէջ, ապա թէ ոչ կը պակսէր ազգային պարտքէն . անոր համար կրանդ նախագահն անուանեց յանձնաժողով մը որուն մէջ Միւլթութեան ամեն նահանգներն ալ ներկայացուցիչ ունին : Այս Յանձնաժողովն ընտրեց իրեն նախագահ Հաւլի (Hawley) անունով զօրապետը, որուն խնամոցը տակ ստորագրութիւն բացուեցաւ բոլոր Միացեալ-Նահանգաց մէջ : Ֆիլատելֆիա քաղաքն ու Քէնսիլվանիոյ նահանգը ստորագրեցին միանշանակ 12 1/2 միլիոն ֆունտ գ, և քաղաքացիք ալ ստորագրեցին ճիշդ նոյն գումարը . որով ընկերական գրամագլխոյն կէսն ստորագրուեցաւ այն նահանգին մէջ, ուր տեղի պիտի ունենայ այս համաշխարհական Արուեստահանդէսն 'ի յիշատակ գարդարձի ազաւորութեան Միացեալ-Նահանգաց . և այս բարի օրինակն յաջորդեց թիւ ժամանակուան մէջ խնդրեալ գումարն ամբողջացունելու :

Արուեստահանդիսին շէնքը գլխաւորապէս հինգ մաս կը բաժնուի, որոնք բոլորը միասնաբար առած աւելի ընդարձակ, աւելի բանաւոր և աւելի հանգիստ են քան ինչ որ տեսնուած է մինչև հիւսիս եղած համաշխարհական Արուեստահանդիսից մէջ . և ամերիկացի Յանձնաժողովը գիտցաւ օգուտ քաղել նախընթաց Արուեստահանդիսից փորձառութեամբ, և խորշիլ ըստ մեծի մասին այն անպատեհութիւններէն որ տեսնուեցան լսնարայի, Բարիլի և Վեննայի հանրազգային մրցանաց ժամանակ :

Ֆերմընդի փակարանին մէջ Արուեստահանդիսին համար որոշուած երկիրն 95 հեկտար տարածութիւն ունի, առանց պաշտելու ձիոց և արջառնց համար հաշուած տեղը : Վերնայի Արուեստահանդիսին գրաւած երկիրն, սնանկ կենդանեաց համար տրուած միջոցն ալ մէկ տեղ առնելով՝ 105 հեկտար էր, և այլ և այլ շինուածները կը գրա-

ւէին 17 հեկտար, տալով արուեստականաց 186000 քառակուսի մէդր մակարդակ մակերևոյթ մը: Ֆիլատելֆիոյ շինուածքները պիտի գրաւեն 20 հեկտար. և արուեստականաց պիտի մնայ աւելի քան 200000 քառակուսի մէդր մակերևոյթ, առանց հաշուելու այն օժանդակ շինուածքներն որ անտարակոյս պիտի պատրաստուին որպէս զի հարկ եղած ժամանակը գործածուին:

Առաջին շէնքն, ուր պիտի դրուին ձեռագործք, ուղղանկիւնի ձև ունի, որ արեւելքէն արեւմուտք 630 մէդր երկայն է և հիւսիսէն հարաւ 140 մէդր լայն, իւրաքանչիւր չորս անկիւնը մէյմէկ աշտարակ կանգնուած են 25 մէդր բարձրութեամբ: Մեծագործ մուտքեր հաստատուած են շէնքին ծայրերն ու կէդրոնը: Արեւելեան դուռը վերապահեալ է այն այլեւապէս որ կառոյց կու գան, որ ծածկուած կամարակապի տակ վար կ'իջնեն. Հարաւայինն՝ երկաթուղիով եկաւորաց, Արեւմտեանն՝ մեքենայից շէնքը կը հանէ, իսկ Հիւսիսայինն՝ այն ծառուղիին ճակատը կ'ընկնի որ շտակ գեղարուեստից Պատկերանոցը կը տանի:

Բովանդակ շէնքն երկաթ ու ապակի է, հիմուքը պատ, նման վեննայի շէնքին: Տանիքին կատարը 24 1/2 մէդր զետէնէն բարձր է, կեդրոնական մասն աւելի բարձր է, և չորս կողմը մէյմէկ աշտարակ ունի 36 մէդր բարձրութեամբ: Խոտորնական երեք ճեմելիք շէնքին ներքին կողմն ամրողը կը գրաւեն. կեդրոնական ճեմելիքն 36 մէդր լայնք ունի, իւրաքանչիւր կողմն ալ մէյմէկ ճեմելիք, որ 30 մէդր լայնք ունին: Իսկ ապակեփակից միջոցն եղած ճամբաներն ալ 9 մէդր լայնք ունին: Այս տարի 'ի 11 մայիսի պիտի բացուի այս Արուեստահանգէն:

Ի ցոյց դրուած առարկաները տաք խումբ դաստորոշուած են. ա. Նախնական հում նիւթք, մետաղական, բուսական և կենդանական. բ. Նիւթք և արտադրութիւնք քիմիական հնարիք հանման կամ զուգադրութեան պատ-

րաստուած. գ. Գործուածք, տարազք և զարդարանք անձանց. դ. Կահք և կարասիք բնակարանաց. ե. Գործիք, կաշմածք, մեքենայք և հնարք շինութեան. զ. Շարժիչք և փոխանցութիւնք. է. Ոճք և նիւթք աճեցուցելու և սիւնելու մարդկեղէն ծանօթութիւններ. ք. Հասարակաց շինուածք, շինուածապետութիւն. թ. Երկրացուցական և աշխարհագրական արուեստք. ժ. Առարկայք որ կը յայտնեն բարոյքելու եղած ջանքը մարդու բնական, մտաւորական և բարոյական սրայմանքը:

Նիւթքը դաստորոշուած են հատուած հատուած այլ և այլ տարածութիւն զէպ 'ի երկայնութիւն, իսկ ազգերն՝ զէպ 'ի լայնութիւն: Այնպէս որ եթէ մէկն ուղէ բաղդատել մի և նոյն տեսակ նիւթքն աշխարհայն այլեայլ կողմանէ եկած, շէնքին զէպ 'ի երկայնութիւնը պէտք է երթայ այն նիւթոց սահմանուած բաժանմունքին. իսկ եթէ կ'ուղէ միայն մի և նոյն երկրի մը արդիւնքը քննել, պէտք է զէպ 'ի լայնք երթայ:

Երկրորդ շէնքն է մեքենայից, որ մինչև հիմա այս մասնաւոր նպատակին համար կանգնուած շինութեանց քան զամէնն աւելի ընդարձակ է, և առաջին պալատն գծին վրայ կ'ընկնայ ու երեսքը միասնական իր չափերն 1165 մէդր երկայնութիւն: Մեքենայից սրահը (Machinery hall) 114 մէդր լայն է և 450 մէդր երկայն, և զէպ 'ի հարաւ յաւելուած մ'ունի ջրաբաշխական մեքենայից համար, որուն երկայնքն է 63 և լայնքը 64 մէդր. ծածկուած մակերևոյթն է 5.7 հեկտար: — Այս շէնքն ալ մէջն այլեայլ բաժանմունք ունի, և կարևոր ջուրն ու շողիւն իւր շարժիչ զբոսութիւն, առատապէս պիտի մատակարարուի մեքենայից:

Երրորդ շէնքն է գեղարուեստից Պատկերանոցն, որ անկողման պիտի պահուի Արուեստահանգէսը լմրննալէն ետքն իւր տեսակ մը պատմական պահարան կամ թանգարան (Memorial hall): Այս շէնքը բոլոր կրանիդէ է, մարմարիոն և երկաթ 120 մէդր եր-

կայն և 70 մէդր լայն. ծայրերն եղած խորանաձև շինուածոց (pavillon) մէջ արձանները պիտի դրուին: Բարձրաւանդակի մը վրայ շինուած է, առջևը կը տարածուին Արտաքին ընթացքն և բովանդակ Ֆիլատելֆիա քաղաքը. ճարտարապետութեան սճը նոր է, գմբեթաձող, վրան հակայաձև արձան մը Ամերիկայ՝ գետնէն 46 մէդր բարձր: Չորրորդ ու հինգերորդ շինուածքն են տնկադրծական և երկրագործական շերմատունը (serre), որոնք նոյն պէս ետքէն տնկործան պիտի պահուին, և Ֆէրմընդ—փակարանին զխաւոր զարդերէն մէկը պիտի ըլլան. ասոնք ալ դիմացինն գեղեցիկ տնասարան ունին գետն ու քաղաքին մէկ մասը. շինուածքին ոճն է արաբական (mauresque) երկու տասաներորդ դարու, երկաթ և ապակի: Տնկոց շերմատունն ունի երկայնութիւն 130 մէդր և լայնութիւն 70 մէդր. չըջակայ հողերն ալ, ուր պատրաստուած են տնկելու ամեն տեսակ և ամեն երկրի բոյսեր, որոնք կրնան յաջողիլ ու առաջ գալ ազատ օդուն մէջ, յաւելուած մըն են այս տնկադրծական արուեստահանդիսին:

Իսկ երկրագործական շերմատունը նորանշան չէ՛ր մըն է, մէջը սրահնէն, ըստ որոնց երկայնութիւնն է 270 մէդր և լայնութիւնն 45 մէդր. նման վեննայի Արուեստահանգիսին ասոնք ալ ներքին բակեր ունին, և ամմիջապէս յարակից փակարաններ, արտոններ, գոմեր, և ուրիշ այլեայլ տեղումնք ձիոց, արջառուց համար, և այլն:

Այս հինգ գլխաւոր շինուածոց չորս կողմը բազմաթիւ ուրիշ մանր շինութիւնք ալ պիտի կանգնուին, որոնք ամենը մէկտեղ կենդանութիւն և գեղեցկութիւն պիտի տան արուեստից Հանդիսարանին: Ասոնց մէջ մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է այն շէնքն որ պիտի բովանդակէ մետաղական հարստութիւնները, գէնք, հագուստք և կահք Հնդկներու, և այլն. նոյնպէս ուրիշ շէնք մըն ալ որ պիտի ըլլայ նախագաղափար (modèle) հիւանդանոցի,

տալով կատարեալ դաղափար ամեն կերպ գինուորական հիւանդանոցաց: Արդէն Անգղիոյ կառավարութիւնը ձեռք զարկեր է կանգնելու երեք շէնք. որոնց մէկը պիտի ծառայէ բնակութեան անդդիական վերակեցուին, երկրորդը՝ պաշտօնարանի, երրորդը՝ գործաւորաց և աշխատաւորաց: Գերմանացիք, Ճարտնայիք, Նորուեկիացիք, Շուեդեր, Օսմանիք, Եգիպտացիք և Լիպերիոյ Հասարակապետութեան քաղաքացիք առանձին հանգրուաններ ունին: Խոսիմ, ինչպէս և Էսուէր, Կահիրէի ամբողջ թաղ մը շինել պիտի տար մանրանկար. Լիպերիացիք մահմետական մզկիթ մը, քոմն ալ եկեղեցի մը: Օհիոյ, Նիւ-ձրոզէյ, Քանսաս, Միսսուրի, Մասսաչուէթս, Նեւատա և ինտրիանա նահանգներն պատրաստուելին մեծամեծ շինուածներ կանգնելու, առ որ ընդարձակ հող խնդրեր էին: Ընդարձակ հանգրուան մը վերապահուած է աշխատաւոր կանանց համար, ուրիշ հանգրուան մ'ալ հանրազգային դատաւորաց (Jury) և յանձնաժողովոց համար հանգերէն ընդարձակ դահլիճով: Հասարակաց ժողովներու և տպագրութեան պաշտօնէից համար. երրորդ հանգրուան մ'ալ Ազգային լուսագրաւ կառնկերակցութեան (National Photographic Association) համար: Այս խուռն շինուածոց վրայ պիտի աւելնան առանձնականաց շինութիւնքն, պանդոկներ, արձանոցներ, և այլն, հրամանաւ կարգադիր Յանձնաժողովոյն: Ասորին անդին. աղբիւրներով արձաններով, այլեայլ զարդերով պիտի զարդարուին. Գերմանացիք մահարձան մը պիտի կանգնեն 'ի յիշատակ Հումբոլդի, ուրիշ մահարձան մըն ալ իտալացիք պիտի կանգնեն 'ի յիշատակ Գրիստափոր Գոլումպուսի, երրորդ մ'ալ Ռիթերսպուլնի (Withers) պիտի կանգնեն երիցական աղանդաւորք, մեծագործ աղբիւր մը՝ գինեհատից կաթովի ընկերութիւնն պիտի կանգնէ, ուրիշ աղբիւր մ'ալ Հրէայք պիտի կանգնեն, և այլն:

վերջապէս ընթերցողը կրնան ըմբռնել թէ ի՞նչ վառվառուն, շարժուն ու միանգամայն մեծղի կերպարանք մը պիտի առնու այս արտաքոյ կարգի տեսակ մը քաղաքը, որ ուռճալից բուսաբերութեամբ չըլապատած է, զարդարուն շինուածներով ճոխացած, աշխարհիս ամեն ազգաց գունդերովն երփն երփն վառուած, և որ մեծն է, կարելի է նայուածքով մը ընդգրկել մէկ կողմանէ փառաւոր հորիզոն մը, արծաթափայլ հոսանք մը և մեծագոյն քաղաքացի մէկը, միւս կողմանէ դարական ծառերով պսակուած բլուրներ։ Այս տեսարանին վրայ աւելցունելու է մարդկեղէն ծովուն մակընթացութիւնն ու տեղատուութիւնը, ուր պիտի համախմբուին ամեն երկրէ նաեւ մեծահանճար մարդիկ տեսնելու ու քննելու, և միանգամայն իրենց լուսաւոր դիտութեամբը նոր ճամբայ բանալու յառաջադիմութեան և նորանոր օգտից առ մարդիկ։ Յիշուի անդիւտ տեսարան մը պիտի ըլլայ և արժանի դիտողութեան, որ անջնջելի պիտի տպաւորուի այն ամենուն վրայ որոնք բազմ պիտի ունենան ներկայ գտնուելու։

Այն մեծ դիւրութիւններն որ ունին Ամերիկացիք ճանապարհորդելու, անշուշտ պիտի հրաւիրեն բազմութիւն այցելուաց առ այս համաշխարհական արուեստահանդէսն, քան ինչ որ հրաւիրեցին եւրոպական արուեստահանդէսը Լոնտոնի, Բարիդի և Վեննայի, որոնց վիճակագրական թիւերն արդէն հրատարակեր ենք բազմափափա նախ։

Ընթաց Պրակին մէջ, (էջ 66), սակայն հօս տեղ ալ կը կրկնենք այն թիւերը, սրբագրելով քանի մը պզտի անճշդութիւնք։

Լոնտոնի մեծ Արուեստահանդէսն 1851 տարւոյն սկսաւ 1 մայիսի և տևեց 141 օր, ի բաց առեալ կիրակիները. այցելուք եղան 6,039,195, և այցելութեան բոլորական զինն ելաւ 10,608,060 ֆունդ։

Բարիդու համաշխարհական Արուեստահանդէսն 1855 ամին բացուեցաւ 15 մայիսի, և տևեց 200 օր. այցելուք եղան 5,162,330, և այցելութեան բոլորական զինն ելաւ 3,202,475 ֆունդ։

Լոնտոնի հանրազգային Արուեստահանդէսն 1862 թուականին բացուեցաւ 1 մայիսի և տևեց 171 օր, ի բաց առեալ կիրակիները. այցելուք եղան 6,211,103 և այցելութեան բոլորական զինն ելաւ 10,213,250 ֆունդ։

Բարիդու համաշխարհական Արուեստահանդէսն 1867 թուոյն բացուեցաւ 1 ապրիլի և տևեց 217 օր. այցելուք եղան 8,805,991, և այցելութեան բոլորական զինն ելաւ 10,518,375 ֆունդ։

Իսկ Վեննայի համաշխարհական Արուեստահանդէսն 1873 տարւոյն բացուեցաւ 1 մայիսի, և տևեց 186 օր. այցելուք եղան 6,740,500, և այցելութեան բոլորական զինն ելաւ 5,161,950 ֆունդ։

Ուստի վերոյիշեալ եւրոպական մեծ Արուեստահանդիսից եղբերն ընդ ամենն 32,959,119 այցելութիւնք, և տուեր են 39,704,110 ֆունդ՝ զին այցելութեան։